

Gelderland in het Koninkrijk der Nederlanden

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijdsen

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Wim van Meurs (voorzitter)
Paul Brusse
Lotte Jensen

2 / Op zoek naar een
nieuwe Gelderse identiteit
1814-1850
JONN VAN ZUTHEM

3 / Gelderland kijkt
over de eigen grenzen
1850-1900
JONN VAN ZUTHEM

TERUGKEER VAN DE ORANJES 63

DES KONINGS WIL IS WET 65
Een nieuw bestuur 65 / Een landelijke provincie 68 / Instrumenten van
de eenheidsstaat 73 / Paus van Arnhem 74 / Plaatselijke verschillen 79 /
Een succesvol ondernemer 80

GROEPEN EN GEZICHTSPUNTEN 83
Gescheiden werelden 83 / Een invloedrijke katholieke familie 86 / Nieuwkomers
uit het oosten 88 / Gelderland door eigen en andermans ogen 90

VOOR- EN TEGENSPOED 97
Sleutelen aan het landschap 97 / Opbrengst van het land 100 / Grondlegger van
de landbouwwetenschap 104 / De hoofdstad 105 / Klem binnen de vesting 107

DE SOMBERE JAREN VEERTIG 109
Groeiende armoede 109 / Armoede: negeren of bestrijden? 113 /
De Gelderse liberalen 117

LIEFDE VOOR DE NATUUR 123

VERSCHUIVING IN MACHTSVERHOUDINGEN 126
De provincie- en gemeentewet 128 / Thorbecke's Geldersche Reis 130 /
Gelderland en de Oranjes 132

VEELKLEURIGE SAMENLEVING 136
De eerste tekenen van katholieke emancipatie 138 / Predikanten als
zedemeesters 143 / Een domineesvrouw in Bommel 144 / Breken met de
oude verbanden 146 / Dagelijks leven op het platteland 148

GRIP OP GEZONDHEID 153
Organisatie van de gezondheidszorg 153 / Bestrijding van ziekten 155 /
Geboorte, sterfte en migratie 158

GELDERLAND IN BEWEGING 163
De veranderende relatie met de oosterburen 164 / Een sociaal bewogen dichteres 166 /
Stedelijke groei 168 / De (plattelands)industrie en de landbouw 176 /
Een vrijzinnige landbouwvernieuwer 182

OP DE DREMPEL VAN EEN NIEUWE TIJD 183
Meer mannen krijgen een stem 183 / Vrouwen eisen invloed 186 /
Instellingen voor opvang en zorg 188 / Sport en ontspanning 189

‘...GEEN TROON IN DE WERELD ZOO VAST ALS DE HARE’ 191

4 / De modernisering zet in
1900-1950
DOLLY VERHOEVEN

5 / De wereld wordt maakbaar
1950-2020
DOLLY VERHOEVEN

EEN HOOPVOL BEGIN 197

HET LEVEN IN EEN STROOMVERSNELLING 198
Bevolking in beweging 198 / Nieuwe verbindingen 204 / Grotere fabrieken,
kleinere boeren 206

KANTELENDE SOCIALE VERHOUDINGEN 213
Heren, pachters en knechten 213 / Een kunstminnende ondernemer 214 /
Een politieke aardverschuiving 218 / Naar een verzuilde samenleving 223 /
Vermaak voor elke stand en smaak 227

HET LANDSCHAP VERANDERT 230
Van woest naar beheerst 230 / Nieuwe gebruikers van de ruimte 233 / Gezonde
lucht 235 / De schoonheid van Gelderland 237 / Een jeugd op de Veluwe 242

CRISIS EN KANSEN 243
Land op de schop 243 / Radicale protesten 246 / Aan de grens 249

OORLOG IN GELDERLAND 251
Doorgangsroute 251 / (Over)leven in een bezette provincie 254 / De oorlog komt
dichterbij 259 / Een moedige vrouw 264 / Opnieuw doorgangsroute 266

AFREKENING EN HERSTEL 268
Bestuurlijke afrekening 268 / Anti-Duitse maatregelen 270 / Het eerste herstel 273

NIEUW PROVINCIAAL ELAN 277

EEN PLANMATIGE AANPAK 278
Komen en gaan 278 / Aan het werk 281 / Maakbaar landschap 287 /
Huishouden als wetenschap 292

HET INDIVIDU CENTRAAL 295
Naar een beter leven 295 / Cultuur voor iedereen 300 / Cultuurspreiding als missie 302 /
Groeiende polarisatie 305 / Oude en nieuwe tradities 310

NAAR EEN GROTERE SCHAAL 315
Een langdurige recessie 315 / Het milieu onder druk 321 /
Bestuurlijke herschikking 327

VERBONDEN MET DE WERELD 332
Over de grenzen 332 / Een omstreden filmmaker 338 / Van verre landen 339 /
Lijnen in het landschap 343

EEN GEMIDDELDE PROVINCIE? 346
Na ruim honderd jaar 346 / Gelderse identiteit 351

GELDERLAND in de negentiende eeuw

Na de verdrijving van de Fransen werd Nederland een koninkrijk met aan het hoofd een telg van het huis van Oranje. In deze eenheidsstaat werd de status van Gelderland kleiner: na de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden was zij slechts een van de zeventien provincies. Bestuurlijk hadden die provincies niets in te brengen, de koning bepaalde wat er gebeurde. Tegelijkertijd was in het nieuwe koninkrijk ook sprake van een terugkeer naar de oude machtsverhoudingen. De adel ging weer een dominante rol spelen in de Gelderse (plattelands)samenleving. Ook nadat de adel in 1848 als geprivilegieerde stand was afgeschaft, bleven Gelderse edelen hun machtspositie nog lange tijd behouden.

Het negentiende-eeuwse Gelderland had veel gezichten, met aangename en minder aangename kanten. Zo toonde het de betoverende pracht en praal van kastelen en landhuizen en ontwikkelde Arnhem zich tot een aantrekkelijke vestigingsplaats voor welgestelden van binnen en buiten de provincie. Ook was er het economisch succes van onder meer de Oost-Gelderse scholteboeren en de herenboeren in het Rivierengebied, die in rijkdom en status ver uitstaken boven de rest van de plattelandsbevolking. Het gros van de Gelderlanders, dagloners, keuterboeren en kleine pachtboeren, had echter een karig bestaan. Zij moesten in het zweet des aanschijns de dagelijkse kost zien te verdienen. Dat gold ook voor hen die niet in de landbouw maar als arbeider in de nijverheid, als dienstbode of als visser werkzaam waren.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw kregen de meeste Gelderlanders het door een groeiende economie langzamerhand iets beter. Rond de eeuwwisseling werden de mensen gemiddeld zo'n tien jaar ouder dan vijftig jaar daarvoor. Niet alleen waren de medische kennis vergroot en het voedselpatroon verbeterd, ook het onderwijs was op een hoger plan komen te staan. In deze tijd werd een eerste basis gelegd voor de moderne, open samenleving die we nu kennen. Maar ondanks verbeteringen aan de infrastructuur en uitbreiding van het openbaar vervoer, waardoor reizen gemakkelijker en goedkoper werd, leefden de meeste Gelderlanders ook eind negentiende eeuw nog voornamelijk in de beschermde omgeving van hun familie en hun buurt- en geloofsgenoten.

3 / GELDERLAND KIJKT OVER DE EIGEN GRENZEN

1850-1900

LIEFDE VOOR DE NATUUR

In 1853 schreef Bartholomeus W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis in het kader van een landelijk onderzoek naar de leef-, werk- en woonomstandigheden van de arbeidende klasse op het Nederlandse platteland een bijdrage over de bevolking in het noordwestelijk deel van de Veluwe. De liberaal Sloet was een man met grote kennis van de regio en van 1849 tot 1860 zat hij in de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Zwolle, dat de provinciegrens overschreed. Zijn vader Jan was tot 1851 districtscommissaris van de Veluwe geweest en zelf had hij zijn middelbare-schoolopleiding gevolgd aan het particuliere instituut Van Kinsbergen in Elburg. In zijn beschrijving benadrukte hij dat grote delen van de Veluwe de afgelopen decennia waren ontsloten, waardoor de streek steeds meer in aanraking kwam met mensen van buiten. Dorpen als Epe, Heerde en Vaassen, maar ook Nunspeet, werden ‘in het aangename seizoen’ door Hollanders bezocht die ‘aan het stille landleven de voorkeur boven de woelige en weelderige drukte in de omstreken van Arnhem geven, en die liever eene boerenwoning met eene linde, een stulp met een wilden

kersenboom, een troep schapen, de mestkar en de bezigheid van het eenvoudig landbedrijf, dan sierlijke toiletten, prachtige huizen en rijtuigen zien...’¹

Die liefde voor de ‘pure’ natuur zag men in deze tijd ook terug in de schilderkunst. In en rond het dorp Oosterbeek ontstond in de jaren 1840 een kunstenaarskolonie, de eerste van Nederland. Dat schilders zich op het platteland vestigden was niet nieuw; in het Franse Barbizon was een paar jaar eerder een soortgelijke gemeenschap ontstaan. De School van Barbizon, waarin schilderen in de vrije natuur en het extra aanzetten van kleuren om een stemming aan te geven kenmerkende elementen waren, werd een voorbeeld voor de groep schilders die later de Oosterbeekse School is gaan heten. Werd in de romantiek de natuur vaak geïdealiseerd weergegeven, vanaf nu werden overbodige versieringen achterwege gelaten. Het geschilderde gras moest je als het ware kunnen ruiken, de vochtigheid en andere elementen kunnen voelen. Wie naar een schilderij van deze kunstenaars keek, waande zich daadwerkelijk in het landschap.

▲ Deze cameo toont een daadkrachtige Willem III. In de *Geïllustreerde vaderlandsche geschiedenis voor jong en oud Nederland* van 1886 schreef P. Louwerse: 'Bij dat bezoek bleek het, dat het onzen Vorst niet aan persoonlijken moed ontbreekt.'

▲ De 'Watersnoodbijbel' werd in maart 1862 aangeboden aan koning Willem III als blijk van waardering voor het medeleven dat hij bij de overstromingen van 1861 had getoond. De bijbel wordt bewaard in de kapel van Paleis Het Loo.

De Oranjes konden enorm genereus zijn. In 1855 en 1861 kwamen grote delen van het Gelderse Rivierengebied onder water te staan. Beide keren toonde Willem III zich een ware beschermer van de getroffen. Hij bezocht meerdere malen de rampgebieden, troostte de bewoners, doneerde veel geld en bemoeide zich met de inzameling van geld en goederen. Een nieuw beeld van de vorst was geboren. Zoals zo vaak in tijden van wanhoop en ellende deed het hebben van een redder de moraal goed. In 1855 bezochten ook tal van journalisten, schrijvers en dichters de rampgebieden. Na het overvloedige water kwam er een stroom van gedrukte watersnoodgedichten, waarvan de opbrengst bestemd was voor de getroffen. De koning werd in alle mogelijke publicaties bejubeld; hij zou zelfs met gevaar voor eigen leven gevaarlijke oversteken hebben gemaakt. Zijn populariteit oversteeg in deze tijd die van de meeste van zijn Europese collega's. Bij de overstromingen van 1861, een dijkdoorbraak bij Beneden-Leeuwen kostte liefst 37 mensen het leven, schonk hij 40.000 gulden. Om hem te bedanken werd geld ingezameld voor een met zilver beslagen bijbel, waaraan 55.000 Nederlanders een

bijdrage leverden, variërend van twee cent tot een gulden. Deze Watersnoodbijbel werd in een aantal steden tentoongesteld, waar duizenden bezoekers op afkwamen.²⁵

In 1854 had Willem III het Arnhemse landgoed Bronbeek gekocht. Hij liet het huis uitgebreid verbouwen, maar het is onduidelijk of hij van plan is geweest er zelf regelmatig te verblijven of dat hij het landgoed als residentie voor zijn moeder Anna Paulowna had bedacht. Eind december 1856 werd het huisraad alweer overgebracht naar zijn paleizen in Den Haag en Apeldoorn. Kort daarna schonk de koning het landgoed aan de Nederlandse staat als tehuis voor koloniaal-militaire invaliden. De Staat zou naast de inrichtings- en onderhoudskosten van de gebouwen ook het eten, de kleding en het zakgeld van de bewoners en de kosten van hun verzorging betalen. Bovendien zouden het salaris en de emolumenten van het personeel door de staatskas worden gedragen. Op het terrein verrees een aantal gebouwen, waarna in de loop van 1863 oorlogsinvaliden elders uit het land er een nieuw tehuis vonden. Een jaar later was het maximale aantal van tweehonderd bewoners al bereikt. Bronbeek was alles-

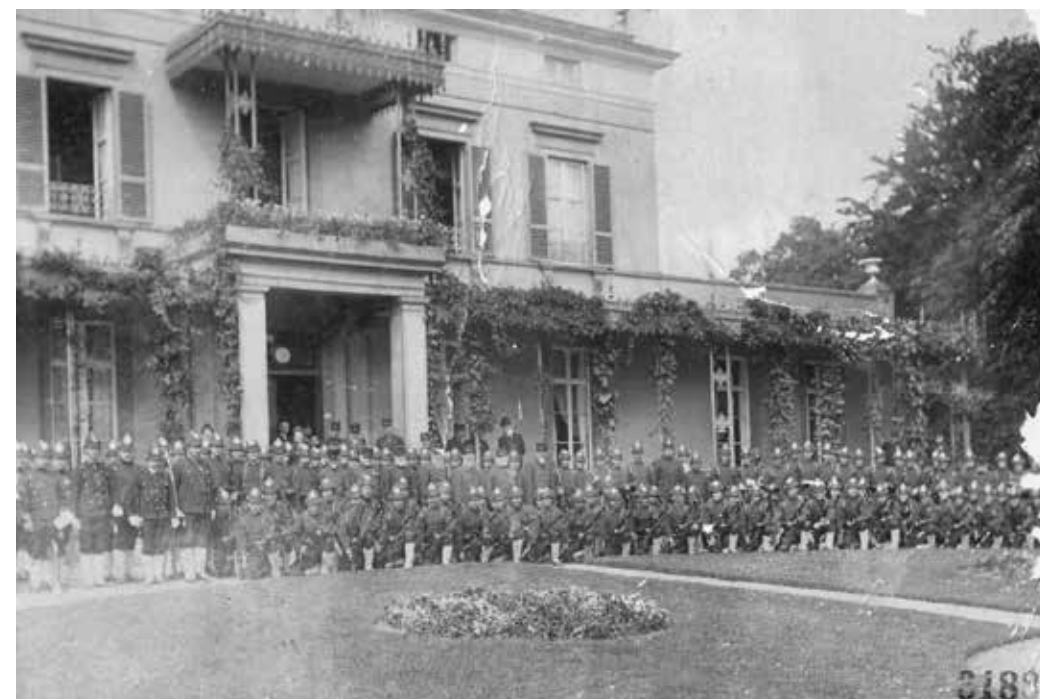

► Twee jaar nadat de Apeldoornse Waterstaatskerk in 1890 compleet afbrandde verrees op dezelfde plek de Grote Kerk of Koninginnekerk. Voor de koninklijke familie werd deze rijkversierde hofbank gemaakt.

behalve een hotel, het regime was er zoals militairen dat gewend waren: met strenge tucht en discipline. Wie zich misdroeg, werd uit het tehuis ontslagen. De bewoners moesten voor zover ze daartoe in staat waren werken in het huishouden en op het land. Koning Willem III was beschermheer van Bronbeek en bemoeide zich veelvuldig met de organisatorische gang van zaken.²⁶

Ook hadden de Oranjes bemoeienis met de hervormde kerk van Apeldoorn. De eerste predikant, sinds 1853 waren er twee, werd rechtstreeks gekozen door de koning. De tweede, 'de jongste', werd gekozen door de kerkenraad uit een zestal door de koning naar voren geschoven kandidaten. Het uit verschillende toelagen en emolumenten samengestelde traktement van de beide heren was niet bij-

► Een groepsfoto uit 1900. Militair tehuis Bronbeek herbergt tegenwoordig oud-militairen van alle krijgsmachtonderdelen. Sommige van de vijftig bewoners zijn ver over de 60 jaar.

▲ Valkenjacht was een adellijk tijdverdrif. Van 1839 tot 1855 bestond een Royal Loo Hawking Club. De leden hadden het exclusieve recht met valken te jagen op reigers.

zonder hoog, voor de oudste iets meer dan 1300 gulden, voor de jongste iets minder. Beiden hadden wel een vrije woning en de belasting die zij moesten betalen werd vergoed. Het inkomen van de Apeldoornse predikanten werd echter aantrekkelijk door de jaarlijkse koninklijke bijdrage van liefst zevenhonderd gulden, die werd uitgekeerd ‘voor fourage van een paard of middelen van vervoer’. Officieel had koning Willem III eind 1861 afstand gedaan van al zijn benoemingsrechten, waardoor liefst 124 hervormde gemeenten een vrije beroeping kregen, maar koningin-regentes Emma oefende na haar mans dood in 1890 dat recht in Apeldoorn weer uit. Haar dochter Wilhelmina zou tot haar dood in 1962 mede hebben bepaald wie in Apeldoorn op de kansel kwam te staan.²⁷

De Gelderse lievelingsplek van Willem III was toch wel Paleis Het Loo. Daar kon hij zich uitleven in zaken die echt zijn interesse hadden. Ook als vorm van werkverschaffing – zo’n tweehonderd arbeiders zouden er een goede boterham aan hebben verdiend – liet hij in 1854 en 1855 drie forten aanleggen aan de westkant van het paleis: Fort Java, Fort Frederik Hendrik en Fort Wiesel. Ze werden gebruikt als munitieopslag voor een compleet uitgerust detachement artillerie, dat sindsdien in het paleis was gelegerd. Later, toen deze militairen Het Loo had-

den verlaten, werd er in de forten gespeeld door de plaatselijke jeugd en kregen ze de naam ‘speelfor-ten’. In Apeldoorn hield de koning zich bezig met voor die tijd revolutionaire landbouwtechnische vernieuwingen. Zo experimenteerde hij al ver voor de uitvinding van kunstmest met Chileense vogelmest (guano). Het fokken van runderen was ook een grote passie. Toen Willem III op een dag een groep gasten rondleidde op de boerderijen van Het Loo stond daar plotseling ook een boer uit Epe. Die zei tegen de koning dat hij diens runderen weleens wilde zien. Op de vraag van de vorst wat hij van de koeien vond, antwoordde de man dat het wel mooi vee was, maar dat hij er in Engeland waarschijnlijk veel voor had moeten betalen. Zijn vee was mooier en veel goedkoper. De aanwezigen waren stomverbaasd over de brutale reactie van het Gelderse ‘boertje’. Toen een van hen in het Frans ‘Wat een lomperd’ fluisterde, reageerde de koning meteen: ‘Die man spreekt de waarheid tegen mij! ’t Ware te wenschen dat men dat altijd deed.’²⁸

VEELKLEURIGE SAMENLEVING

Eind jaren zestig leek Nederland definitief afscheid te hebben genomen van het oude stelsel, dat de economie en de maatschappij zo had belemmerd. In de jaren zestig kwam er mede door een sterke uitbreiding van de binnenlandse markt een economische groei op gang die veel sectoren veranderde. Het waren de liberalen, die in 1853 nog zo hard door de kiesgerechtigde elite waren afgestraft voor hun vermeende uitverkoop van de protestantse natie aan de katholieken, die deze omslag grotendeels tot stand brachten. Accijnzen die de economische groei hadden afgeremd werden afgeschaft, het middelbaar onderwijs kreeg door de komst van de hbs (1863) een kwaliteitsimpuls en de medische sector werd geprofessionaliseerd.²⁹

De hernieuwde populariteit van de liberalen is deels terug te zien in de Gelderse verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer. Let wel: ongeveer een tiende deel van de mannelijke bevolking boven de 23 jaar had kiesrecht en van hen nam lang niet

iedereen de moeite het stembriefje in te vullen en op te sturen.³⁰ De kiesdistricten Zwolle, Deventer en Zutphen kregen in 1869 twee liberale vertegenwoordigers. Nijmegen bleef in handen van de conservatieve katholieken en het kiesdistrict Tiel vaardigde naast een conservatief ook een antirevolutionair af, die min of meer tot hetzelfde kamp gerekend konden worden. Het westelijk deel van de Veluwe, ten slotte, lag in het kiesdistrict Amersfoort, dat twee conservatieven koos.

Ook al was van algemeen kiesrecht geen sprake, de religieuze veelkleurigheid van Gelderland werd in de politieke vertegenwoordiging steeds duidelijker zichtbaar. Dat gold niet alleen voor Tweede Kamerverkiezingen maar ook voor de verkiezing van Provinciale Statenleden. Conservatief stemden die delen van de provincie waar het geloof – zowel het protestantse als het katholieke – een dominante factor in de samenleving was, liberaal waar deze voor de kiesgerechtigden van minder doorslaggevende betekenis was. In grote lijnen was het zuiden van de provincie – net als de Noord-Brabantse en

Limburgse kiesdistricten – vast in roomse handen, domineerden in het westen de protestantse conservatieven en hadden in het noorden, midden en oosten de liberalen de meerderheid. Dit zou in grote lijnen zeker tot in de jaren tachtig zo blijven.³¹

In deze tijd was de rol van de provinciale overheid beperkt. Niet alleen was het takenpakket klein, dat gold ook voor het ambtenarenapparaat. Aan het eind van de negentiende eeuw werkten bij de provinciale griffie in Arnhem, in die tijd het gehele ambtelijk apparaat, slechts 26 personen. Tijdens de ambtsperiode van commissaris des Konings Van Limburg Stirum, die tot 1880 zou duren, werd Gelderland ook niet met grote maatschappelijke onrust geconfronteerd. Arnhem, dat zich tot het ‘Haagje van het Oosten’ ontwikkelde, was bepaald niet de slechtste standplaats voor een provinciaal bestuurder. Naast zijn functie als commissaris bekleedde de Friese graaf enkele bijzonder eervolle koninklijke nevenfuncties: van 1855 tot 1872 die van opperschenker en daarna, tot zijn dood in 1884, die van opperjagermeester.³²

▲ Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum kreeg Van Limburg Stirum een boek met portretfoto's van alle Gelderse burgemeesters.

◀ Louis G.A. graaf van Limburg Stirum (1802-1884) was in 1853 de opvolger van de door Thorbecke aan de kant geschoven commissaris des Konings Schimmelpenninck van der Oije.

Een domineesvrouw in Bommel

Keetje Hooijer-Bruins (1817-1886)

▲ Keetje Hooijer-Bruins (tweede van links) met een aantal van haar kinderen en in het midden het bevriende echtpaar Philips-Heijligers. Dit groepsportret zou ca. 1865-1870 gemaakt zijn in het Zwitserse Fribourg door de fotograaf Ernest Lorson.

Domineesvrouwen speelden een bijzondere rol in de negentiende-eeuwse Gelderse samenleving en hun handelen lag, net als dat van hun mannen, onder een vergrootglas. Een mooi inkijkje in het leven als domineesvrouw geeft Cornelia Johanna Margaretha ('Keetje') Hooijer-Bruins in haar memoires over haar tijd in Zaltbommel. Eind mei 1843 trouwde ze met de ruim twaalf jaar oudere Cornelis Hooijer, die al sinds 1829 de tweede predikant van Zaltbommel was. Zijn collega Macalester Loup hing de orthodoxe richting aan, Hooijer meer de vrijzinnige. Zo konden alle hervormde gemeenteleden tevreden worden gesteld.

Het echtpaar Hooijer-Bruins kreeg acht kinderen, van wie er zeven de volwassen leeftijd bereikten. Voor hen en hun kinderen schreef Keetje op het eind van haar leven haar memoires. Het beeld van Zaltbommel dat zij in het tweede deel schetste, laat zien dat zij heel goed de maatschappelijke verhoudingen kon duiden. Keetje was een sociaal betrokken, intelligente en bovenal erudiete vrouw. Zij sprak haar talen en las goede boeken: de klasieken en theologische werken, maar ook

moderne literatuur van George Sand en George Eliot, die zij in haar memoires citeerde. Dat waren vrijgevochten vrouwelijke auteurs, van wie het orthodoxe volksdeel gruwde.

Zaltbommel telde in die tijd nog geen vierduizend inwoners. Met ongeveer honderd van hen had het domineesgezin geregeld sociale omgang. Er was volgens Keetje 'een recht goede, wezenlijk beschaafde conversatie in Bommel. De toon was gul, echt Geldersch, zonder het plompe en platte dat daar soms aan verbonden is.' Op beeldende wijze beschrijft ze vrienden en kennissen uit die tijd. Zoals het echtpaar Philips-Presburg, oom en tante van Karl Marx, dat haar hart had gestolen. In dat gezin 'waar de omgang recht opwekkend, geestig en ontwikkeld was', stonden literatuur en muziek centraal.

Het leven in het stadje aan de Waal verliep over het algemeen kalm. Rampen, zoals de aardappelziekte van 1847, de cholera-uitbraak van 1849 en de watersnood van 1861, verstoorde dat ritme natuurlijk ingrijpend. Cornelis Hooijer was een sociaal bewogen predikant die zich met hart en ziel inzette voor de slachtoffers. Zijn traktement was niet bijzonder hoog (om en nabij 1300 gulden en een toelage voor de huishuur) en daarom kluste hij bij door correcties aan te brengen in drukwerk. Dat werk nam Keetje geregeld van hem over. Het leverde het echtpaar jaarlijks zevenhonderd gulden extra inkomsten op. Op het eind van haar leven was ze er nog trots op: 'En hoe bracht het door ons beiden, uw vader en ik, samen verdiende geld ons nader tot elkander. Dat was nu eens werk dat hij en ik samen deden.'

Hooijer ging in 1862 door gezondheidsklachten vervroegd met emeritaat. Het echtpaar bleef tot 1869 in Zaltbommel wonen en vertrok toen naar kasteel De Heest bij Lochem. De oud-dominee was er in zijn element, Keetje minder. Zij miste haar Bommel. In de zomer van 1886 stierf ze in Velp.⁵⁰

De Jongh was in 1831 naar Waardenburg gekomen en zou er tot zijn emeritaat in november 1877 blijven. In 1839 was hij getrouwd met een dochter van de oudste predikant van Zaltbommel, Robert Macalester Loup. De schoonfamilie woonde dus aan de overkant van de Waal. Net zoals adel met adel trouwde en boerenzonen vaak met boerendochters, zo verkozen predikanten het liefst een dochter van een ambtgenoot. Die wist namelijk wat van haar als 'dominese' werd verwacht.⁵¹

Een dominee moest voortdurend op zijn hoede zijn en ervoor zorgen dat hij niet in opspraak raakte. Dat zou niet alleen zijn reputatie en die van zijn gezin kunnen schaden, maar in het ergste geval ook een verlies van zijn betrekking en inkomen kunnen betekenen. Predikanten die zich veelvuldig buiten de gestelde kaders begaven, bijvoorbeeld door zich al te nadrukkelijk uit te spreken over sociale kwesties, waren er in Gelderland niet of nauwelijks. Een uitzondering vormt Hendrik Roodhuyzen, die in 1862 in Zaltbommel Cornelis Hooijer opvolgde. Hij kreeg op den duur de bijnaam 'de rooie dominee', zeker tijdens zijn tweede huwelijk – het eerste was geëindigd in een echtscheiding. Zijn vrouw Nanette Philips, de jongste dochter van Lion Philips, zal daaraan ongetwijfeld hebben bijgedragen, want zij was lid nummer 1 van de Nederlandse afdeling van de Socialistische Internationale. Roodhuyzen was sociaal betrokken en liet zich onder meer via ingezonden stukken in de krant geregeld negatief uit over de in zijn ogen regenteske Bommelse stadsbestuurders. Hij kreeg mede daarom ontslag als curator van de Latijnse school, een affaire die door de aandacht in de landelijke pers de 'quaestie Zaltbommel' is gaan heten. Desondanks bleef Roodhuyzen tot zijn emeritaat een van de twee hervormde predikanten van Zaltbommel, ook omdat hij een aanzienlijk deel van de kerkenraad achter zich wist.⁵²

Op de Veluwe lagen de kerkelijke machtsverhoudingen anders. Zo kende deze regio bijvoorbeeld nauwelijks collatoren. De aanzienlijke hervormde gemeente van Voorst, met rond de 2500 zielen, was daarop een uitzondering. Hier koos baron Schimmelpenninck van der Oije de dominee uit een door de kerkenraad naar voren geschoven tweetal. Ook

▲ Deze muurschildering in de Ahnensaal van Schloss Sigmaringen toont huis Bergh. De hoog adellijke familie Hohenzollern-Sigmaringen bezat dit grootste middeleeuwse kasteel van Nederland tot 1913.

de relatief kleine Veluwse gemeenten Ellecom, Rozendaal, Hoevelaken en Scherpenzeel kenden een collator, die gedeeltelijk het traktement betaalde. Niet zelden gold hier nog altijd voor de plaatselijke predikant het aloude: 'Wie betaalt bepaalt.'

In de Achterhoek vielen in de hervormde gemeenten van Didam, Etten en Gendringen (in combinatie met Mechelen) de collatierechten op van de heer van Bergh, de Duitse vorst van Hohenzollern-Sigmaringen. Ook hij mocht uit een tweetal door de kerkenraad geselecteerde kandidaten kiezen. Volgens de officiële opgave waren de traktementen in deze overwegend door katholieken bevolkte dorpen niet hoog. Net als de meeste Oost-Gelderse grootgrondbezitters had de heer van Bergh nog altijd veel macht. De pachtboeren stonden er met de pet in de hand bij hun pachtheer, die strenge be-